

महात्मा फुले यांचे शिक्षणविषयक विचार

प्रा.सकरगे एन.व्ही

समाजशास्त्र विभाग, दिगंबरराव बिंदू महाविद्यालय, भोकर

मो. नंबर : ९४२१२९२९६०

प्रस्तावना :

एकोणिसाव्या शतकात आपल्या विचार आणि कार्यकर्तत्वातून आधुनिक समाजमनावर ठसा उमटविणारे समाजसुधारक म्हणजे म.फुले होत. समाज परिवर्तनासाठी ठोस आणि क्रांतीकारी परखड मत मांडणारे समाजसुधारक म्हणजे म.फुले होत. म.फुलेंनी समस्त मानव जातीस एक नवा बुद्धी प्रामाण्यावर आधारलेला, विवेकशिल आणि तर्कशुद्ध सत्यधर्म दिला आहे. त्यांच्या विचाराला कृतीचा आधार होता, ते कोणत्याही प्रश्नाच्या खोलात जाऊन त्याच्या मुळ कारणांचा शोध घेणारे मुलगांमि विचारवंत होते. तसेच समाजाला समतेच्या मार्गावर घेऊन जाणारे सामर्थ्यशाली समाजसुधारक म्हणून फुले यांना ओळखले जाते. भारतीय समाजाच्या दाहक वास्तव्यातून त्यांचे सामाजिक विचार निर्माण झाले आहेत. तत्कालीन व्यवस्थेतील विस्कळीतपणा, जातिव्यवस्थेवर आधारीत समाज, स्त्रियांची, शेतकऱ्यांची व तळागाळातील समाजाची झालेली दयनीय अवस्था या सर्व प्रश्नांवर त्यांनी पोटतिडकीने त्यांचा मुलगांमि विचार मांडले आहेत. समाजसुधारणेसाठी त्यांनी शिक्षणाला अनन्य साधारण महत्त्व दिले आहे. त्यांनी समाजाच्या अंधकारमय परिस्थितीसाठी अविद्येला किंवा अज्ञानाला कारणीभूत मानले आहे.

"विद्येविना मती गेली ! मतिविना नीती गेली !

नीतिविना गती गेली ! गतिविना वित्त गेले !

वित्तविना शूद्र खचले ! इतके अनर्थ एका अविद्येने केले ! "

म.फुलेंचे हे उद्गार म्हणजे तत्कालीन महाराष्ट्राची त्यांनी केलेली सामाजिक चिकित्सा होती. तत्कालीन समाजाचे हे जिवंत विश्लेषण होते. या उद्गारात मती, नीतीचा जसा विचार आहे तसाच गती, वित्ताचाही विचार आहे. शिक्षणापासून वंचित झालेला आणि म्हणूनच अज्ञान अंधकारात खितपत पडलेला व ज्याला प्रगतीच्या वाटाही अद्याप दृष्टिस पडू दिल्या नाहीत अशा तळागाळातल्या मानसाबाबतची व्याख्या फारच बोलकी आहे. त्याच प्रमाणे येथील परंपरावाद्यांनी समाजाला लुबाडण्याचा अन्यायकारक धंदा चालवून वित्ताविना खचलेल्या शूद्रांचा समाज निर्माण केला असे त्यांचे मत होते. म्हणूनच वरील उद्गार शिक्षणाचा हेतू स्पष्ट करणारा आहे, तसेच रोख ठोक भाषेत शिक्षणाची सामाजिक बांधिलकी व्यक्त करणाराही आहे.

बदलत्या सामाजिक परिस्थिती बरोबर शिक्षणपध्दतीही बदलत असते. बदलणारी शिक्षणपध्दती समाजाच्या धार्मिक, आर्थिक, शैक्षणिक, राजकिय व सांस्कृतीक जीवनावरही परिणाम करीत असते. समाजात असणारी परंपरागत व जुनाट स्वरूपाची शिक्षणपध्दती इंग्रजांच्या आगमनानंतर बदलू लागली होती. एक राज्यकर्ता वर्ग म्हणून

इंग्रजांना आवश्यक वाटणारे शिक्षण वेगळ्या प्रकारचे होते. या देशातील सर्व सुत्रे आपल्या हातात राहावित व सत्तेचा गाडा पुढे रेटण्यासाठी राबणारा नोकरवर्ग येथील शिक्षणव्यवस्थेतून निर्माण व्हावा एवढाच उद्देश इंग्रजांचा होता. इंग्रज परकीय होते, सुधारलेलेही होते. तरीही सर्वांसाठी शिक्षण हे धोरण उच्चवर्णीयांना जसे मान्य नव्हते तसे त्यांनाही मान्य नव्हते. म्हणून म.फुलेंनी इंग्रजांच्या शैक्षणिक धोरणालाही विरोध केला आहे.

इंग्रज सरकारचे शिक्षणविषय धोरण अमान्य:

इंग्रज सरकारचे शिक्षण विषयक धोरण म.फुलेंना मान्य नव्हते. हे धोरण केवळ व्यवहारवादी, अन्यायकारक व अदुरदर्शीपणाचे आहे असे फुल्यांना वाटत होते. उच्चवर्णीयांच्या शिक्षणावर सरकारने जास्त पैसा खर्च न करता शिक्षणाची परंपरा नसलेल्या बहुजन समाजाच्या शिक्षणाकडे लक्ष द्यावे असे फुल्यांना वाटत होते. सरकार शेतकऱ्यांकडून कराच्या रूपात भरपूर पैसा जमा करते आणि त्यांच्या मुलांच्या शिक्षणासाठी पैसा खर्च करीत नाही. नऊ दशांश खेड्यांत शाळाच नाहीत याची म. फुलेंना खंत वाटत होती. खेड्यातील मुलांच्या भावी जीवनाला उपयुक्त होईल अशा तऱ्हेचे शिक्षण त्यांना दिले गेले पाहिजे असे त्यांना वाटत होते.

तत्कालीन समाजातील शिक्षण क्षेत्रात बहुसंख्य शिक्षक ब्राम्हण व तत्सम जातीचेच होते . या शिक्षकांकडून म.फुलेंना अभिप्रेत असणारे शिक्षण विद्यार्थ्यांला मिळणार नाही याची त्यांना खात्री होती. म्हणून शिक्षक हे बहुजन समाजातील असावेत व त्यांना प्रशिक्षित करून शिक्षक म्हणून नेमावेत असे फुल्यांना वाटे. अतिशुद्रांना नुसती अक्षर ओळख करून देऊन उपयोगाचे नाही, तर त्यांना आपले बरेवाईट समजण्याची शक्ती आली पाहिजे असा त्यांचा आग्रह होता. विद्यार्थ्यांनी मानसिक गुलामगिरी व जातिप्रथेचे बंधने तोडून टाकली पाहिजेत तर ते शिक्षण खरे असे फुलेंचे मत होते.

शिक्षणाचा झिरपण्याचा सिध्दांत म.फुल्यांना मान्य नव्हता. वरिष्ठ वर्गाला शिक्षण दिले म्हणजे ते झिरपत - झिरपत तळागाळापर्यंत जाईल असा इंग्रज सरकारचा सिध्दांत होता. कारण इंग्रजांचा भर प्रथम वरचा वर्ग शिकला पाहिजे व नंतर खालचा वर्ग शिकावा यावर होता. तर प्रथम खालच्या वर्गातील लोकांना शिक्षण देऊन नंतर वरच्या वर्गातील लोकांना शिक्षण द्यावे. आधी कळस मग पाया असे न होता, आधी पाया मग कळस अशा पध्दतीची शिक्षणपध्दती असण्यावर फुलेंचा भर होता. प्रथम उपेक्षितांना शिक्षण नंतर अपेक्षितांना शिक्षण हे सुत्र आमलांत आणावे असे फुले यांचे मत होते, कारण समाजातील जातीभेद, अस्पश्यता यामुळे शिक्षण वरून खाली झिरपणार नाही याची खात्री म.फुले यांना होती.

महात्मा फुलेंचे शिक्षण विषयक विचार :

महात्मा फुले यांनी शिक्षणाच्या सर्वांगीकरणासाठी अतिशय महत्त्व दिले आहे. म.फुले यांनी आपल्या विचारात आणि सत्यशोधक समाजाच्या चळवळीत शिक्षण प्रसाराच्या कार्याला अग्रस्थान दिले आहे. शुद्र व अतिशुद्रांना तसेच स्त्रियांना शिक्षणाची संधी कशी उपलब्ध करून देता येईल याची तळमळ म.फुले यांना होती. त्यासाठी त्यांनी १८४८ साली पुण्यात शुद्रातीशुद्रांसाठी मुलीची शाळा काढली. १८५१ मध्ये मुलींसाठी स्वतंत्र शाळा काढली. १८५५ मध्ये कष्टकरी मुलांसाठी रात्रीची शाळा काढली. स्वतः सावित्रीबाईंना शिकवून शिक्षिका बनविले. यासाठी त्यांना घराबाहेर पडावे लागले. परंतु फुले डगमगले नाहीत. यावरून फुले हे केवळ बोलके समाजसुधारक नव्हते, तर कृतीशील समाजसुधारक होते हे लक्षात येते.

प्रथमिक शिक्षण सक्तीचे व मोफत:

म.फुले यांनी प्राथमिक शिक्षणाला महत्त्व दिले आहे. प्रथमिक शिक्षण हा प्रत्येकाचा हक्क आहे आणि त्यासाठी ते प्रत्येकाला मिळणे आवश्यक आहे. तसेच प्राथमिक शिक्षण हे सक्तीचे असावे या विचाराचा पुरस्कार करणारे म. फुले हे प्रथम भारतीय नागरीक होते. हि मागणी त्यांनी १९ ऑक्टोबर १८८२ मध्ये इंग्रजांनी नेमलेल्या हंटर आयोगापुढे केली होती. असे केल्यास नीतीच्या आणि सद्द्वर्तनाच्या दृष्टिने कितीतरी चांगले लोक शिकून तयार होतील असे फुलेंना वाटते.

स्त्री-शिक्षणाचा पाठपुरावा:

म.फुलेंनी स्त्री-शिक्षणाला महत्त्व दिले आहे. तत्कालीन समाजात स्त्रियांनी शिक्षण घेणे म्हणजे अधर्मच करणे होते. त्यामुळे स्त्रियांसाठी शिक्षणाची दारे कायमची उघडली जावीत, म्हणून म.फुलेंनी स्त्री शिक्षणाची मोहिम सर्वप्रथम हाती घेतली. स्त्रियांच्या मानसिकतेसाठी व सक्षम स्त्री घडविण्यासाठी शिक्षणाशिवाय पर्याय नाही, असे म.फुलेंना वाटत होते.

प्रशिक्षित शिक्षकांची नेमणूक:

म.फुले यांनी प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे व मोफत करण्यावर भर दिला आहे. त्याचबरोबर प्रशिक्षित शिक्षकांची नेमणूक करावी जेणे करून दर्जेदार शिक्षण मिळण्यास मदत होईल असे फुलेंना वाटत होते. तसेच बहुजन समाजातील व्यक्ती शिक्षक म्हणून नेमले तर विद्यार्थी संख्येत मोठी वाढ होईल. आणि तळागाळातील लोकांना शिक्षण मिळेल असे मत फुलेंचे होते.

ग्रामीण भागातील मुलामुलींचे शिक्षण:

ग्रामीण भागात शिक्षणाच्या प्रसारासाठी आणि प्राथमिक शिक्षण खालच्या वर्गास देण्यावर म.फुलेंनी अधिक भर दिला. उच्च शिक्षणावर कमी खर्च करावा परंतु प्राथमिक शिक्षणावर अधिक खर्च करावा कारण प्राथमिक शिक्षण हा जिवनाचा पाया आहे. म्हणून ते **संदर्भ :-**

- १) कऱ्हाडे, वीणा, महात्मा जोतीराव फुले, लोकवाड:मय गृह, मुंबई, १९९०.
- २) भोळे, भास्कर लक्ष्मण, जोतीरावांची समता संकल्पना, लोकवाड:मय गृह, मुंबई, १९९७.
- ३) गुंदेकर श्रीराम, महात्मा फुले विचार आणि वाड:मय, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, १९९२.
- ४) कांबळे, रामकृष्ण, महात्मा फुले आणि आधुनिक महाराष्ट्र, कैलाश पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद, २००९.

अधिक महत्त्वाचे आहे. तसेच विविष्ट वर्गातील लोकच उच्च शिक्षण घेतात असे फुलेंना वाटत होते.

राष्ट्र निर्माणासाठी शुद्रांना शिक्षण:

बहुजन समाज ग्रामीण भागात राहत असल्याने त्यांच्या शिक्षणाची फुल्यांना काळजी वाटत होती. आपल्या देशात बहुजन समाज अजाण व अडाणी आहे, त्यांच्या उधारासाठी शिक्षण हाच एकमेव उपाय आहे. शुद्रांना शिक्षण देऊन सुशिक्षित केल्याशिवाय उत्तम राष्ट्र बनू शकत नाही ज्या देशात सामाजिक आणि आर्थिक गुलामी असते तेथे राष्ट्रवाद निर्माण होऊ शकत नाही. शिक्षणाची दारे सर्वांसाठी खुली झाली पाहिजे यावर फुलेंनी भर दिला.

शिक्षण प्रणालित अमुलाग्र बदल:

इंग्रज सरकारच्या शिक्षण पध्दतीत बदल केला पाहिजे असे त्यांचे मत होते. आजची शिक्षण पध्दती हि बहुजन समाजाला शिक्षणापासून वंचित ठेवणारी आहे, असे फुल्यांना वाटत होते. केवळ कारकून वर्गाची निर्मिती शिक्षणातून होऊ नये. तर मानवी जीवन जगण्यास सक्षम बनविणारे उद्योगी, जिवनोपयोगी शिक्षण देण्यात यावे तसेच शिक्षणातून चारित्र्यसंपन्न व्यक्ती घडावेत असे फुल्यांना वाटत होते.

शिष्यवृत्ती व वसतीगृहाची सुविधा:

समाजातील जनसामान्यांमध्ये, तळागाळातील वर्गांमध्ये शिक्षणाचा प्रसार व्हावा यासाठी तसेच दारिद्र्याच्या खाईत सापडलेल्या शेतकऱ्यांच्या, कष्टकऱ्यांच्या मुलांना शिक्षण घेता यावे म्हणून शिष्यवृत्ती व वसतीगृहाची कल्पना म.फुलेंनी मांडली. आणि गरीब होतकरू मुलांसाठी शिष्यवृत्ती देतांना केवळ मार्क्स हा निकष असू नये असे सांगितले. यावरून फुल्यांची शिक्षणाविषयीची तळमळ दिसून येते.

सारांश:

सारांश रूपाने असे म्हणता येईल की, शिक्षण हा मानवाचा तिसरा डोळा मानला जाते आणि त्यामुळेच म.फुले यांनी शिक्षणावर अधिक भर दिल्याचे दिसते. शिक्षण हे कोणत्याही एका वर्गाची मक्तेदारी न राहता सर्वांना शिक्षण मिळावे, शिक्षणाचा प्रसार होऊन शान व विचारांची वृद्धी व्हावी यासाठी म.फुलेंनी आपले विचार मांडले आहेत. त्यांच्या शिक्षणविषयक विचारातून फुलेंचा दूरदृष्टीपणा व त्यांच्या शिक्षणाची मनातील तळमळ दिसून येते. म.फुले यांनी सत्यशोधक समाजाची स्थापना करून स्त्रियांसाठी तसेच मागासलेल्या, अनाथांच्या शिक्षणासाठी सुविधा उपलब्ध करून दिल्या. तसेच बालगृहाची स्थापना देखील केली. म.फुले यांनी स्वतःच्या घराचाही विचार न करता कार्य केले आहे. म्हणून आज आपला समाज सन्मानाने सर्व प्रकारचे शिक्षण घेत आहे.